

Breendonk 1940-1945

OPGEDRAGEN AAN BARON ROGER COEKELBERGS (1921 – 2021),
OUD-GEVANGENE, PROFESSOR EMERITUS VAN DE KONINKLIJKE
MILITAIRE SCHOOL EN VOORZITTER VAN HET NATIONAAL
GEDENKTEKEN VAN HET FORT VAN BREENDONK (2000-2011)

INHOUD

1. Breendonk: een geschiedenis in vogelvlucht	11
Een Belgische vesting (1906-1940)	11
Het fort tot aan de Tweede Wereldoorlog	11
Breendonk als algemeen hoofdkwartier van het Belgische leger: mei 1940	15
Breendonk als ‘opvangkamp’ van de SS (1940-1944)	19
De oprichting van het kamp	19
Breendonk tot 22 juni 1941	26
22 juni 1941: een dag met grote gevolgen	31
Een nieuwe radicalisering in de tweede helft van 1942	36
Na de bevrijding: van gevangenis tot gedenkteken	41
 2. Het leven in het Auffanglager	 42
De binnenkomst in het kamp: van mens tot nummer	42
Het leven in kazematten, cellen en barakken	54
Bettenbau	59
Appel	60
De cellen	62
Het leven in een cel	64
De barakken	69
De sfeer onder de gevangenen	69
‘Geraamten in lompen gekleed’: de honger in Breendonk	71
Dwangarbeid	85
Controle	93
De werkomstandigheden	96
Geprivilegieerde arbeiders	98
Kledij	107
Hygiëne	111

Toiletbezoek	112
Douches	117
Medische zorg	120
Geweldpleging, straf en foltering	140
Mishandeling en straf	141
Foltering	152
Executies	165
Het verlaten van het kamp	184

3. Kamppersoneel, handlangers en collaborateurs **192**

De Duitse SS'ers	192
De eerste kampcommandant: Philipp Schmitt (september 1940 tot november 1943)	193
De tweede kampcommandant: Karl Schönwetter (1943-1944)	206
De plaatsvervangers of adjuncten van de commandant: Lamotke, Kantschuster, Steckmann en Kämper	213
SS-Untersturmführer Arthur Prauss, de SS-officier belast met het toezicht op de gevangenen	226
De politiemann: SS-Untersturmführer Ernst Lais	229
De kantoorwerkers: SS-Untersturmführer Franz Wilms, SS-Hauptscharführer Walter Müller en SS-Oberscharführer Herbert Ehlert	231
Voedsel en kledij: Zimmerman, Normann, Franz, Jürgens en Schneider	234
‘ <i>Les boches d’honneur</i> ’: de Vlaamse SS'ers	237
De Belgische SS'ers van Breendonk: een overzicht	237
De pionier	239
De eerste lichting (september 1941)	240
Wyss en De Bodt	248
Het Derde Rijk is aan de verliezende hand	249
De nieuwe lichting (1943-1944)	250
Op de vlucht	255
Het spel is uit	256
Voor de rechtbank	257
Een zekere Richard Verstraeten	263
Het burgerpersoneel	265

Collaborerende kameroversten	268
Zwarte Willy	269
Walter Obler: liever wolf dan schaap	270
Sally Lewin: 'Deutschland über alles'?	274
Het geval-Schmandt	275
De Joodse kameroversten: 'Germans before being Jews' (Paul Lévy)	277
Valère De Vos: van Spanjestrider tot beul	283
René Hermans: 'Onwaardig de wapens te dragen'	288
Een slager uit Henegouwen	289
De merkwaardige carrière van 'Spada'	291
De Belgische kameroversten: een terugblik	292
Een kopie?	293
De <i>Wehrmacht</i> -soldaten	295
Collaborateurs uit de omgeving	297

4. De gevangenen: een geschiedenis in 20 portretten **303**

Vital Verdickt	304
Pavel Koussonsky	306
René Blieck	308
'De zeven van Bergen'	311
Vital Nahon	315
Willem Bernaert	317
Martial Van Schelle	319
André Duesberg	321
Edouard Franckx en René Bauduin	323
Pierre Stippelmans	326
Youra Livchitz	328
Jacques Grippa	329
Jean Fonteyne	332
Kira Solovieff	335
De familie De Coster	336
Jean Burgers	341
André Wynen	342
Marcel Louette	344
Maxime Vanpraag	347
Dirk Sevens	349

5. Breendonk na de bevrijding	351
De bevrijding van een leeg fort	351
Het fort blijft niet lang leeg	352
Het fort staat weer leeg, maar opnieuw niet voor lang	363
De oprichting van het Nationaal Gedenkteken	366
‘In de geest van de Natie’: het gedenkteken en de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog	371
Breendonk door de blik van de kunstenaar	376
Breendonk op papier, op het podium en op het witte doek	378
 6. Bijlagen	 387
Graden SS	387
Lijst van de in Breendonk overleden personen, geïdentificeerd door de Dienst voor Oorlogsslachtoffers (84)	389
Lijst van de in Breendonk gefusilleerde gevangenen, geïdentificeerd door de Dienst voor Oorlogsslachtoffers (164)	392
Plattegrond	397
 Bibliografie	 398
Dankwoord	417
Fotoverantwoording	419
Register	421

1. Breendonk: een geschiedenis in vogelvlucht

‘Breendonk 1940-1945’. De Tweede Wereldoorlog heeft Breendonk tot een begrip gemaakt in de Belgische geschiedenis. Daarom zoomt dit boek in op de geschiedenis van het Fort van Breendonk tijdens de Tweede Wereldoorlog. De voorgeschiedenis – Breendonk als militair fort van 1906 tot 1940 – wordt weliswaar niet vergeten, maar noodgedwongen slechts kort behandeld. Voor de naoorlogse periode is er uitvoeriger aandacht, maar in zekere zin is de hele naoorlogse geschiedenis van Fort Breendonk – als interneringscentrum voor collaborateurs, als nationaal gedenkteken – te begrijpen als één langgerekte nasleep van de Tweede Wereldoorlog.

Een Belgische vesting (1906-1940)

Het fort tot aan de Tweede Wereldoorlog

Breendonk verkreeg zijn sinistere reputatie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Indien het niet van september 1940 tot eind augustus 1944 een gruwelijk gevangenenkamp was geweest, was het Fort van Breendonk nu alleen nog bekend bij specialisten in vestingbouwgeschiedenis.

Het Fort van Breendonk dankt zijn ontstaan aan het cruciale strategische belang dat in de negentiende eeuw aan de handelsmetropool Antwerpen wordt toegekend. Antwerpen zou, in geval van een vijandelijke inval, het ‘nationaal reduit’ worden: een onneembare vesting, waar regering en leger zich kunnen terugtrekken, zelfs als de rest van het land bezet is. Veilig verschanst achter een indrukwekkende fortengordel wachten de Belgische regering en het leger er tot bevriende mogendheden de agressor verjagen, het grondgebied bevrijden en de Belgische soevereiniteit herstellen. Zo

althans de theorie. Als potentiële vijand denkt het jonge België dan nog in de eerste plaats aan het Frankrijk van keizer Napoleon III.

Deze strategische opzet wordt concreet uitgewerkt door genieofficier – later generaal – Brialmont: zijn visie ligt aan de grondslag van de eerste fortengordel van acht zogenaamde ‘Brialmont-forten’ rond Antwerpen, gebouwd tussen 1859 en 1864.

In 1870 voltooit Bismarck de Duitse eenmaking: Duitsland verslaat Frankrijk, annexeert Elzas-Lotharingen en wordt de grootste macht op het Europese continent. Het gevaar voor België komt vanaf nu zowel uit oostelijke als uit zuidelijke richting. In de Frans-Duitse oorlog bleef de Belgische neutraliteit nog gerespecteerd, mede dankzij de sterkte van zijn leger en vestingen. De vraag is of dat zo blijft. De Belgische legertop is er alvast niet gerust op en wil het bestaande verdedigingsstelsel aanzienlijk uitbreiden en verbeteren. In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw komen er nieuwe fortengordels rond Namen en Luik en worden moderniseringswerken uitgevoerd aan het ‘nationaal reduit’ Antwerpen.

Na 1895 gaan in militaire kringen echter stemmen op die een modernisering van de bestaande Antwerpse forten onvoldoende vinden. Jarenlange discussies hierover monden onder de regering-De Smet-de Naeyer uit in de wet van 30 maart 1906. Men plant de bouw van elf nieuwe forten. Samen met de reeds bestaande forten en schansen moeten ze de ‘hoofdweerstandstelling’ vormen, de buitenste verdedigingsgordel rond Antwerpen. Fort Breendonk, een ‘fort van tweede orde met samengevoegde caponnières’ zoals dat in technisch-militaire termen heet, is het meest zuidelijke ervan, tussen de forten van Walem en Liezele in. Bijna gaat het als het ‘Fort van Willebroek’ de geschiedenis in. Een circulaire van de minister van Oorlog, Cousebant d’Alkemade, van 12 januari 1907 geeft er echter de naam ‘Fort van Breendonk’ aan.

Het is al 1909 als daadwerkelijk met de bouw van het fort begonnen wordt. Er wordt een brede gracht rond de vesting gegraven. Met de aarde uit de gracht wordt het beton bedekt. Aan de voorzijde of het ‘hoofdfront’ wordt een aarden helling opgeworpen: dat ‘glacis’ beschermt het fort tegen inslaan van granaten en camoufleert het bovendien. De zogenaamde ‘caponnières’ – dat zijn uitlopers die van de vier hoeken van het fort naar de gracht lopen – verlenen het fort zijn typische grondpatroon.

Het fort telt diverse geschutkoepels: een grote geschutkoepel met twee 15cm-kanonnen die meer dan 8 kilometer ver kunnen schieten; verder twee koepels met 12cm-houwitser en vier koepels met 7,5cm-kanonnen. De 15cm-kanonnen zijn vergelijkbaar met het hoofdggeschut van de Britse lichte kruiser HMS Belfast uit de Tweede Wereldoorlog, momenteel een museumschip dat in Londen aan de Theems is aangemeerd. Dat Krupp de pantserplaten voor de geschutkoepels zou hebben geleverd, zoals wel eens geschreven wordt, is een mythe: militair historicus Bart Legroux wist uit te vissen dat het werk door Belgische firma's uitgevoerd werd, Cockerill op kop. In 1914 zijn die geschutkoepels nog niet volledig operationeel. Russische geschutproeven uit 1912 hebben ondertussen bewezen dat forten als die rond Antwerpen niet tegen beschietingen met 28cm-mortieren bestand zijn. In allerijl worden de koepels ingebetonneerd. Zelfs na de Duitse inval op 4 augustus 1914 wordt het werk koortsachtig voortgezet, zonder ooit volledig afgewerkt te raken.

In 1913 worden de eerste troepen ingekwartierd. Een fort als Breendonk telt 80 manschappen in vrede-tijd, 330 in oorlogstijd. De soldaten worden ingekwartierd in de troepenkamers in het hoofdfront, in dezelfde lokalen waar later de gevangenen van *SS-Auffanglager Breendonk* zullen worden opgesloten. Soldaten, onderofficieren en officieren hebben elk hun eigen, strikt van elkaar gescheiden logement.

Het keizerlijke Duitse leger dat op 4 augustus 1914 België binnenvalt, maakt eerst, in uitvoering van het Schlieffenplan, een zwaai-beweging door België. De Duitsers schermen het nationaal reduit af met een beperkte strijdmacht, terwijl de hoofdmacht de opmars naar Frankrijk voortzet. Pas als het Duitse offensief gestuit wordt aan de Marne in Noord-Frankrijk, pakken ze Antwerpen aan. Op 28 september 1914 begint de Duitse generaal von Beseler aan de belegering van de hoofdweerstandstelling. Tegen het zware Duitse geschut zijn de forten niet opgewassen. De verdediging van Antwerpen is uitzichtloos, ook al zenden de Britten in allerijl nog een Royal Marine Brigade en twee Naval Brigades naar Antwerpen. De First Lord of the Admiralty, de veertigjarige minister van Marine Winston Churchill, komt hierbij op 3 oktober persoonlijk naar Antwerpen, waar hij drie dagen blijft en volgens een verslag zelfs de *outer defences of the city* komt inspecteren. Of hij Breendonk zelfs maar in de verte te zien krijgt, is niet bekend

maar weinig waarschijnlijk. Op 7 oktober verlaat koning Albert I met het veldleger het nationaal reduit, om zich achter de IJzer terug te trekken. De dag erop geeft Fort Breendonk zich over, nadat een toevalstreffer zijn commandant, François Weyns, dodelijk verwond heeft. Twee dagen later komt er een eind aan het verzet van de hele fortengordel.

Fort Breendonk lijdt natuurlijk schade door de beschieting: het pokdalige uitzicht van zijn betonnen muren is hiervan nog steeds een stille getuige. Toch valt de schade al bij al nog mee: er ontstaan kraters en breuklijnen, maar de gewelven houden stand. Weliswaar hebben de Duitsers hun allerzwaarste geschut niet tegen Breendonk in stelling gebracht. Waartoe dat in staat was, bewijst het tot puin geschoten Fort van Sint-Katelijne-Waver.

De bemanning van het fort verdwijnt voor vier jaar in krijgsgevangenschap naar Duitsland. De geschriften van aalmoezenier Verbiest zijn hierover de enige bron. Hun lot is hard, zij het benijdenswaardig in vergelijking met dat van de gevangenen van Fort Breendonk of de gedeporteerden naar de Duitse concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog.

1914-1918: Duitsers in het beschadigde Breendonk.

Na de Eerste Wereldoorlog speelt het fort geen rol meer in de Belgische geschiedenis. Nochtans is er ook in het interbellum een strekking binnen het leger die ijvert voor de modernisering en versterking van de Antwerpse forten, maar zij weet haar plannen niet door te drukken. De Luikse en Naamse forten worden daarentegen wel verstevigd.

Het Belgische leger gebruikt Breendonk nog slechts sporadisch: volgens een rapport van het militair gerecht zijn er zelfs 'plannen om er een straf-inrichting van te maken voor de oorlog uitbreekt'. Er zijn filmpjes overgebleven uit het interbellum: bijna idyllische beelden van Belgische militairen die hun conditie onderhouden met roeioefeningen in de Breendonkse gracht. Andere beelden tonen buurtbewoners die zich laten fotograferen bij een fort uit de 'grote oorlog'. Links van de ingangspoort wordt een gedenkplaat opgehangen die in de hoogdravende stijl van de tijd herinnert aan de 'heldenmoed' van de 'glorierijke verdedigers' van 1914. In 1940-1944 mag het er van de Duitsers blijven hangen: voor hen is het ongetwijfeld ook een herinnering aan de heldenmoed van het glorierijke Duitsland van 1914.

Aan die 'wapenstilstand voor twintig jaar', zoals de Franse maarschalk Foch de vredesregeling van 1918-1919 noemde, komt in 1939 een eind. België hoopt door zijn neutraliteitspolitiek buiten een nieuwe wereldbrand te blijven. Het zal een illusie blijken.

Breendonk als algemeen hoofdkwartier van het Belgische leger: mei 1940

Als Duitsland op 1 september 1939 Polen binnenvalt, verklaren Groot-Brittannië en Frankrijk op 3 september de oorlog aan het *Dritte Reich*. De Belgische regering kondigt de algemene mobilisatie af, al blijft ons land nog buiten schot tijdens de *drôle de guerre*, die aansleept van september 1939 tot mei 1940.

Fort Breendonk, zo wordt beslist, zal in geval van oorlog het algemeen hoofdkwartier van het Belgische leger worden. In allerijl worden enkele werkzaamheden uitgevoerd om het fort daarvoor operationeel te maken, onder andere door er een telefooncentrale aan te leggen.

Na maanden van bang afwachten gebeurt het onvermijdelijke en walst de Duitse Blitzkrieg over België. Het is vier uur in de vroege ochtend van 10 mei 1940 als de eerste Duitse troepen de grens oversteken. Enkele uren later komen koning Leopold III, de opperbevelhebber van het Belgische